

LESZEK MOSZYŃSKI

NOMINA AGENTIS Z FORMANTEM -ACZ
W BIBLIJ SZYMONA BUDNEGO Z ROKU 1572

Wśród odczasownikowych nazw wykonawców czynności, występujących w polszczyźnie okresu Renesansu, cztery typy słowotwórcze, jak to wyraźnie pokazuje studium Franciszka Peplowskiego¹, są szczególnie częste. Są to formacje z sufiksem *-acz*² (400 wyrazów), *-ciel* (308), *-ca* (285) i *-nik* (228 wyrazów). Bliższe przyjrzenie się im ukazuje jednak różnice w zakresie występowania między formacjami na *-acz* i *-ciel*, z jednej strony, a *-ca* i *-nik*, z drugiej. Peplowski zwrócił uwagę na różnicę w występowaniu formacji w tekstach ciągłych, a więc, można by powiedzieć, mających „mandat” społeczny, i jednorazowych, będących często efemerydalnymi strukturami znanymi tylko z łacińsko-polskich słowników, a więc podejrzanymi o to, że są okazjonalnymi twórcami słownikarzy, szukających najdokładniejszego ekwiwalentu dla hasłowego wyrazu łacińskiego. Otóż wśród wyrazów z sufiksem *-acz* aż 58% (232 na ogólną liczbę 400) to wyłącznie twory leksykografów, wśród formacji na *-ciel* 49% (151 na ogólną liczbę 308), podczas gdy wśród formacji na *-nik* procent ten wynosi 31,1 (71 na ogólną liczbę 228), a wśród formacji na *-ca* zaledwie 16,1% (46 na ogólną liczbę 285)³.

Ciekawa jest również inna statystyka podana przez Peplowskiego. Otóż wśród 400 formacji na *-acz*, wynotowanych z tekstów szesnastowiecznych, są tylko 44

Prof. dr hab. Leszek MOSZYŃSKI – Katedra Sławistyki Uniwersytetu Gdańskiego; adres do korespondencji: ul. Wita Stwosza 55, 80-952 Gdańsk.

¹ F. Peplowski, *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1974.

² Sufiks ten jest produktywny do dzisiaj. Por. np. powstała w okresie PRL-owskich kolejek żarobliwą nazwę zawodową *stacz* ‘człowiek zaangażowany za drobną opłatą do stania w kolejce’, przypomnianą teraz w związku z kolejkami do lekarzy (zob. R. Radłowska, *Idzie chory do stacza*, „Gazeta Wyborcza” z 29 XI 2000, nr 278, s. 19-20.

³ Peplowski, dz. cyt., s. 279.

odziedziczone z okresu poprzedniego, tj. ze staropolszczyzny (56 staropolskich formacji na *-acz* wyszło z użycia), a więc tylko 11% zasobu renesansowego, wśród 308 formacji na *-ciel* – 38, tj. 12,3% (19 wyrazów wyszło z użycia), zaś wśród 228 formacji na *-nik* odziedziczonych ze średniowiecza jest 46, co stanowi 20,2% zasobu szesnastowiecznego (26 wyrazów wyszło z użycia), wreszcie wśród 285 formacji na *-ca* odziedziczonych ze staropolszczyzny jest 77 formacji (aż 27%; 105 wyrazów wyszło z użycia)⁴.

Dane studium Peplowskiego odbijają stan kartoteki leksykalnej Pracowni Słownika Polszczyzny XVI wieku IBL w Toruniu z początku lat siedemdziesiątych (jego monografia ukazała się w roku 1974). W ciągu ostatniego trzydziestolecia kartoteka ta wzbogaciła się o materiał leksykalny wydobyty z dodatkowo wyekscerpowanych tekstów szesnastowiecznych, sądzę jednak, że nie zmienia on tych danych w sposób istotny. A pokazują one, że formacje na *-nik* i *-ca* są, mimo nieco mniejszej produktywności tych formantów, trwalsze aniżeli z wielką łatwością tworzone, ale też często efemerydalne formacje na *-ciel* i *-acz*.

Potwierdzają to moje materiały, zgromadzone podczas pracy nad techniką przekładu Biblii Szymona Budnego, opublikowanej przy jej nowym wydaniu fototypicznym.⁵ Biblia w jego przekładzie nie doczekała się do tej pory pełnej kartoteki leksykalnej. Słownik polszczyzny XVI wieku wykorzystuje ją tylko w 20%, stąd wiele rzadkich słów pozostało niezauważonych. Częściowo uzupełniły to przykłady wynotowane ze Słownika Lindego, ale przekład ten kryje jeszcze wiele niewiadomego. Mój materiał też z pewnością nie obejmuje wszystkich formacji. Wynotowywałem je bowiem w miarę czytania Biblii, a przy takiej „uznaniowej” ekscerpcji łatwo coś opuścić, czegoś nie zauważyć. Mimo to wynotowałem z przekładu Biblii Budnego 34 wyrazy z sufiksem *-ciel* nieznanne z innych tekstów renesansowych, w tym 6 nie odnotowanych przez Słownik polszczyzny XVI wieku⁶, a mianowicie: *borzyciel* (ale jest *burzyciel*), *dzierżyciel*, *straszyciel*, *strwożyciel*, *wyniesiciel* i *zborzyciel* (ale jest *zburzyciel*)⁷. Wynoto-

⁴ Peplowski, dz. cyt., s. 70, 166, 212, 129.

⁵ L. Moszyński, *Zur Sprache der Bibelübersetzung Szymon Budnys von 1572*, w: *Biblia, to jest Księgi Starego i Nowego Przymierza. In der Übersetzung des Simon Budny*, Paderborn–München–Wien–Zürich 1994, s. 351–415, *Biblia Slavica. Serie II: Polnische Bibeln, Band 3: Simon Budny, Biblia 1572*.

⁶ Ukazało się dotychczas 27 tomów (do hasła *posiwieć*). Dalsze wyrazy sprawdziłem bezpośrednio w kartotece pracowni toruńskiej, udostępnionej mi dzięki życzliwości jej Kierownika, prof. dr hab. Franciszka Peplowskiego, za co Mu serdecznie dziękuję.

⁷ Odczasownikowym nazwom wykonawców czynności z sufiksem *-ciel* w przekładzie Biblii Szymona Budnego poświęciłem osobny artykuł: L. Moszyński, *Rzeczowniki z sufiksem -ciel w Biblii Budnego z roku 1572*, w: *W świecie słów i znaczeń. Księga pamiątkowa dedykowana Profesorowi Bogustawowi Krei*, Gdańsk 2001, s. 208–219.

wałem też ogółem 33⁸ formacje na *-acz*, w tym 16 znanych tylko z przekładu Budnego, a wśród nich 4 nie odnotowane w kartotece *Słownika polszczyzny XVI wieku*.

Przeprowadzona przeze mnie analiza neologizmów Szymona Budnego w zakresie odczasownikowych nazw wykonawców czynności z sufiksem *-ciel* pokazała, że główną przyczyną jego słotwórczej działalności było dążenie do oddania jednym słowem jednowyrazowego hebrajskiego *nomen agentis*. Dlatego przekład Budnego różni się pod tym względem od przekładu jego poprzedników: dokonanego z łaciny przekładu Leopolda z roku 1561 i tłumaczonej z greki tzw. Biblii Radziwiłłowskiej czyli Brzeskiej z roku 1563, których struktury językowe nawiązują z kolei do struktur łacińskich i greckich.

Teraz chciałbym się przyjrzeć neologizmom Budnego z sufiksem *-acz*. Aby móc porównać okoliczności tworzenia tych neologizmów z okolicznościami tworzenia neologizmów z sufiksem *-ciel*, zastosowałem tu tę samą metodę analizy, polegającą na zestawieniu struktury tłumaczonego oryginału: hebrajskiego, greckiego, łacińskiego z konstrukcją zastosowaną przez polskiego tłumacza. Nie będąc hebraistą, ograniczam się tylko do przytoczenia wyrazu hebrajskiego w konstrukcji gramatycznej występującej w hebrajskim tekście Biblii⁹ bez jej interpretacji, podaję jedynie ogólne znaczenie podstawowego wyrazu według słownika M. M. Cohna¹⁰. Ułatwi ono analizę semantyczną badanych formacji, ale szczegóły pozostawiam hebraistom i biblistom. Celem ukazania sposobu pracy tłumaczeniowej Budnego na szerszym tle uwzględniam w poniższym przeglądzie także te formacje na *-acz*, które poświadczone są w *Słowniku polszczyzny XVI wieku* (dalej skrót SłXVI) także z innych tekstów, ograniczam się jednak do podania tylko ich frekwencji i jednego symbolicznego przykładu z Budnego. Myślę, że te wyrazy można uznać za ogólnopolskie. Jest ich w moim materiale niewiele: 4 z frekwencją między 100 a 300, 5 z frekwencją między 10 a 100 i 8 z frekwencją poniżej 10 zapisów. Przytaczam je, podobnie jak w studium o formacjach z *-ciel*, w kolejności częstotliwości zapisów. Zgodnie z tradycją prac z zakresu leksyki prowadzam zwykle wyraz po postaci podstawowej i modernizuję pisownię wyrazów polskich.

⁸ Jest to wybór nie wyczerpujący, jak wspomniałem, wszystkich tego typu formacji. Pełowski odnotował z Biblii Budnego tylko 21 (dz. cyt., s. 60).

⁹ Korzystam z wydania: *Hebrew Old Testament*, wyd. N. H. Snaith 1989, The British and Foreign Bible Society.

¹⁰ M. M. C o h n, *Nouveau dictionnaire hébreu-français*, Paris-Tel-Aviv 1977. W wypadku grup wielowyrazowych podaję znaczenie w kolejności tekstu hebrajskiego, tj. od prawej do lewej. Obok znaczenia podaję stronę tego Słownika.

FORMACJE BARDZO CZĘSTE (4):

jednacz (S1XVI 228 r.), np. םללפ ('juge' s. 546) – Bud *jednacze*; δώσει μετὰ ἀξιώματος – Brz *rozdejmce być mają*; arbitri – Leop *jednacze* [Ex 21, 22]; ןרׁוּיׁמ ('prédicateur; faiseur de remontrances' s. 348) – Bud *nie masz jednacza*; εἶθε ἦν ὁ μεσίτης – Brz *nikt nie mógł być jednaczem*; non est qui valuit arguere – Leop *nie jest ktory by obudwu mógł karać* [Hiob 9, 33].

oracz (S1XVI 182 r.): שׁוֹרֵה ('labourer' s. 247) – Bud *oracz*; ὁ ἀροτριῶν – Brz *ten ktory orze* [marg.] *oracz*; arans – Leop *oracz* [Is 28, 24].

tłumacz (S1XVI 169 r.): תּוֹמַץ ('traducteur; interprte' s. 373) – Bud *tłumacze twoi*; οἱ ἄρχοντες ὑμῶν – Brz *nauczycielowie twoi*; interpretes tui – Leop *tłomacze twoi* [Is 43, 27].

wykładacz (S1XVI 102 r.): םלרׁוּ ('faire un rAve' s. 228) – Bud *wykładacz snow* [marg.] *Własnie sniarz snow*; ἐνυπνιαζόμενος ἐνύπνιον – Brz *jaki co by sny swe powiedział*; qui somnium vidisse se dicat – Leop *ktory by powiadał o sobie, żeby widział jaki sen albo widzenie* [Dt 13, 1].

FORMACJE CZĘSTE (5):

sluchacz (S1XVI 74 r.): שׁמַע ('entendre; écouter' s. 702) – Bud *sluchacza nie masz*; ἀκούων οὐκ ἔστιν σοι – Brz *nie masz kto by cię słuchać miał*; non est qui te audiat – Leop *kto by cię wysłuchał* [2 Sm 15, 3]; hebr. j.w. – Bud *sluchacz*; gr. j.w. – Brz *oby ten był co by mię wysłuchał*; auditor – Leop *sluchacz* [Hiob 31, 35]; בּשׁוֹר ('écouter' s. 625) – Bud *ani sluchacza*; οὐκ ἦν ἀκρόασις – Brz *nie było żadnego kto by je wysłuchał*; nec audiebatur – Leop *ani głos był słyszany* [1 Rg 18, 29].

tkacz (S1XVI 25 r.): גַּבְרַת ('tisser' s. 40) – Bud *tkacz*; ὁ πήξος – Brz *tkacz*; a texente – Leop *od tkacza* [Is 38, 12].

zaklinacz (S1XVI 24 r.): קוֹלֵמְלִיחַ ('voix, son' s. 600; 'sorcier, charmeur' s. 373) – Bud *głosu zaklinaczow*; φωνῆν ἐπαδόντων – Brz *głosu zaklinającego*; vocem incantantium (wg LXX), vocem murmurantium (wg hebr.) – Leop *głosu zaklinających* [Ps 58, 5(6)].

wykrętacz (S1XVI 21 r.): מְטַיֵּר ('vaciller, chanceler' s. 347; 'étranger' s. 99) – Bud *wykrętacze (rzeczy) cudzoziemca*; τοὺς ἐκκλίνοντας κρίσιν προσηλύτου – Brz *ktorzy cudzoziemcowi psują sprawiedliwość*; qui opprimunt peregrinum – Leop *tym co tłumią a ciężą pielgrzymą* [Mal 3, 5].

opowiedacz (S1XVI 11 r.): מְגִיד ('prédicateur' s. 339) – Bud *opowiedacz*; ὁ ἀπαγγέλλων – Brz *przyszedł poseł opowiadając mu*; nuntius – Leop *poseł* [2 Sm 15, 13]; מְבַשֵּׂר [2 r.] ('messenger' s. 338) – Bud *opowiedacz dobrej no-*

winy [2 r.]; ὁ εὐαγγελιζόμενος [2 r.] – Brz *Syjon opowiadająca rzeczy nowe – Jeruzalem ktore przynosisz nowiny*; quae evangelizas [2 r.] – Leop *ktory każesz Ewangeliją* [2 r.] [Is 40, 9]; hebr. j.w. – Bud *opowiadacza dam*; παρακαλέσω – *dam posła opowiadającego wdzięczną nowinę*; evangelistam dabo – Leop *dam Ewangelistę* [Is 41, 27].

FORMACJE RZADKIE (8):

doglądacz (S1XVI 8 r.): עֲבוֹדָה ('employé; fonctionnaire' s. 557) – Bud *niechaj postanowi doglądacze*; κωμάρχας – *niechaj postanowi doglądacze*; qui considerent – Leop *ktorzy by patrzyli* [Est 2, 3]; עֲבָרָה ('passer, traverser' s. 492) – Bud *pojda doglądacze po ziemi* [marg.] *Teraz zową Rewizorami, mozem też zwać Dozorcami*; πᾶς ὁ διαπορευόμενος τὴν γῆν καὶ ἰδὼν ὅστων – Brz *Będa tam i sam przechodząc się po ziemi, a gdy ujzrą kości*; viri lustrantes terram (...) circumibunt peragrantes terram cumque viderint os – Leop *męże opatrujące ziemię (...) schodzą w koło chodząc po ziemi a gdy ujzrzą kość* [Ez 39, 15].

wyciągacz (S1XVI 6 r.): ὀπίσθιος ('oppresseur' s. 396) – Bud *bo ustał wyciągacz*; συνετελέσθη ταλαιπωρία – Brz *bowiem gwałtownik ustanie*; finitus est enim pulvis – Leop *bo się skończył już proch* [Is 16, 4].

mieszkacz (S1XVI 5 r.): יֹשֵׁב [2 r.] ('habitant' s. 272) – Bud *mieszkaczow* [2 r.]; τοὺς κατοικοῦντας [2 r.] – Brz *mieszkających* [2 r.]; habitatores [drugi raz elipsa] – Leop *obywatelow* [drugi raz elipsa] [Idc 1, 29]; hebr. j.w. – Bud *mieszkacze*; τοὺς ἐνοίκους – *mieszczany*; habitatoribus – *obywatelom* Leop [Idc 5, 23]; יֹשֵׁב ('habiter' s. 691) – Bud *w mieszkaczach*; τοὺς κατοικοῦντας – Brz *w tych co mieszkają*; qui habitant – Leop *ci co mieszkają* [Hiob 4, 19]; אֲדָמָה ('habiter' s. 691; 'terre' s. 43) – Bud *mieszkacze ziemscy*; κατοικηθήσεται ἡ γῶρα – Brz *ktorzy mieszkacie na świecie*; qui moramini in terra – Leop *ktorzy mieszkacie na ziemi* [Is 18, 3].

odpowiedacz (S1XVI 4 r.): עֲדָה ('et' s. 187; 'néant' s. 20; 'répondre' s. 513) – Bud *nie było odpowiedacza* [marg.] *Abo przyczynce*; καὶ οὐκ ἦν ὁ ἀποκρινόμενος – Brz *żaden z ludu na to mu nic nie odpowiedział*; nullus contradixit ei – Leop *żaden się nie zastawił* [1 Sm 14, 39]; hebr. j.w. – Bud *nie było odpowiedacza*; καὶ οὐκ ἦν ἀκρόασις – Brz *nie był nikt co by odpowiedzieć miał*; nec qui responderet – Leop *ani kto by im odpowiedział* [1 Rg 18, 26 i podobnie 18, 29 (tu Wulg neque aliquis respondebat, Leop *ani żaden odpowiadał*)].

szukacz (S1XVI 3 r.): מְבַחֵן ('recherché; demandeur' s. 337) – Bud *szukacze dusze mojej*; οἱ ζητοῦντες τὴν ψυχὴν μου – Brz *ktorzy czyhali na duszę moję*; qui quaerebant animam meam (wg LXX), ...quaerentes... (wg hebr.) – Leop *ci co szukali dusze mojej* [Ps 38, 12; analogicznie Ps 40, 14].

wylewacz (S1XVI 2 r.): שִׁפְכוֹ (‘sang’ s. 119; ‘verser’, razem ‘verser du sang’ s. 711) – Bud *krw wylewacza*; ἀπὸ τοῦ αἵματος τοῦ ἐκχέοντος – Brz *krwią tego który ją wylał*; qui alterius sanguinem fuderit – Leop *który przelał krew drugiego* [Nm 35, 33].

wysiekacz (S1XVI 2 r.): מַחֲרִיֵּץ (‘extirper, exterminer’ s. 314) – Bud *Kerety* [marg.] *Kerety m tłumaczy się wysiekacze lub niszczycielowie*; Κρηῆτας – Brz *Cheretejczyki*; interfectores – Leop *zabijacze* [Ez 25, 16].

pożyracz (S1XVI 1 r., ale nie z Budnego): לֹחֵץ (‘manger’ s. 22) – Bud *pożyracz ludu mego (jakoby) chleb jedli* (ale w Ps 14, 4 *pożrycielowie*); οἱ ἔσθοντες – Brz *ktorzy lud moj pożerają jakoby chleb jedli*; qui devorant (wg LXX), qui comedunt (wg hebr.) – Leop *ktorzy pożyrają* [Ps 53, 4].

FORMACJE ZNANE TYLKO Z BIBLII BUDNEGO (16):

deptacz (S1XVI nie notuje): טָמֵא (‘piétiner, fouler aux pieds’ s. 651) – Bud *skończył się który podeptywał z ziemie* [marg.] *wł. deptacz albo łazęka*; ὁ καταπατῶν ἐπὶ τῆς γῆς – Brz *ten co podeptawa zniszczeje z ziemie*; qui conculcabant terram – Leop *który tłoczył nogami ziemie* [Is 16, 4].

narzekaczka: תַּרְנֻחִיתַי (‘pleureuses’ s. 402) – Bud *przyzowiec narzekaczek*; τὰς θρηνοῦσας – Brz *zwołajcie narzekające*; lamentatrices – Leop *wzowiec niewiast rzewliwych* [Jer 9, 17]. S1XVI notuje tylko jeden zapis formacji męskiej z Nowego Testamentu Wujka o zupełnie innym znaczeniu. Tak jest i u Budnego: γογγυσταὶ μεμψίμοιροι – *murmuratores querulosi*: *ci są szemracze, narzekacze* Iuda 16.

odkrywacz (S1XVI nie notuje): פֶּלֶא (‘ouvrir, découvrir’ s. 92; ‘secret, mystPre’ s. 643) – Bud *jest odkrywaczem tajemnic*; ὁ ἐκφάινων μυστήρια – Brz *objawiacz* [tego wyrazu też S1XVI nie notuje] *tajemnic*; revelans mysteria – Leop *objawiający tajemnice* [Dn 2, 47].

powstawacz: מְרִיב (‘ennemi, adversaire’ s. 610, ale ‘s’insurger’ s. 601) – Bud *podpecemy nieprzyjacioły nasze* [marg.] *wł. Powstawacze nasze*; ἐξουθενώσομεν τοὺς ἐπανιστανομένους ἡμῖν – Brz *podpecemy nieprzyjacioły swe*; spernemus insurgentes in nobis (wg LXX), conculcabitur adversarios nostros (wg hebr.) – Leop *wzgardzimy te co na nas powstają* [Ps 44, 5].

pożyraczka (S1XVI nie notuje): לֹחֵץ (‘manger’ s. 22) – Bud *pożyraczką ludzi ty (jesteś)*; Κατέσθουσα ἀνθρώπους εἶ – Brz *Tyś jest ona która pożyrasz ludzi*; devoratrix hominum es – Leop *Jesteś pożyrcą ludzi* [Ez 36, 13]. Formacja męska *pożyracz* – zob. wyżej.

przeklinacz: מְלַחֵץ (‘malédiction; maudire’ s. 44) – Bud *przeklinacz twój*; ὁ καταρώμενός σε – Brz *ci co tobie złorzeczyć będą*; qui maledixerit tibi –

Leop *kto by ciebie przeklinał* [Gn 27, 29]; מְלַקְחִים ('malédiction' s. 609) – Bud *przeklinacza*; τὸν καταρασάμενον – Brz *bluźnierza* [Lv 24, 14.23]; dicens blasphemum [Lv 24, 14], qui blasphemaverat [Lv 24, 23] – Leop w obu miejscach *bluźnierza*.

przemieszkawacz: בְּשֹׁבֵי (‘habitant, résident’ s. 730) – Bud *przemieszkawacz*; παρεπίδημος – Brz *do czasu mieszkający*; peregrinus – Leop *pielgrzym* [Ps 39, 12].

rozchwytać: בְּדָשׁוּ (‘B, en, dans’ s. 49; ‘main’ s. 268; ‘piller, dépo-uiller’ s. 706) – Bud *do rąk rozchwytać*; ἐν χειρὶ προνομεύοντων – Brz *w ręce łupieżcom*; in manibus diripientium – Leop *w ręce rozrywających* [Idc 2, 14]; בְּדָשׁוּ (‘piller, saccager’ s. 56) – Bud *rozchwytać* swe; τοὺς ρονομεύσαντας αὐτούς – Brz *ty którzy je rozebrali*; vastatores suos – Leop *pustoszycciele swoje* [Ez 39, 10].

rozlewaczka (SiXVI nie notuje, znany jest jednak *rozlewacz* o podobnym znaczeniu): בְּדָשׁוּ (‘verser’ s. 711; ‘sang’ s. 119, razem ‘verser du sang’ s. 711) – *rozlewaczek krwi*; ἐκχεούσης αἵμα – Brz *ty ktore krew rozlewają*; effundentium sanguinem – Leop *tych którzy niewinną krew wylewają* [Ez 16, 38].

rozpościeracz: בְּדָשׁוּ (‘pilote, piloter, naviguer’ s. 434) – *rozpościeracz* ich [tj. niebios]; ὁ πῆξας – *ktory je rozpostart*; extentens – *ktory rozciąga je* [Is 42, 5].

wydeptywacz: בְּדָשׁוּ (‘piétiner, fouler aux pieds; pressurer des raisins’ s. 125) – Bud *wina w kadziach nie będzie deptać wydeptywacz*; οὐ μὴ πατήσουσιν οἶνος εἰς τὰ ὑπολήνια [bez podmiotu] – Brz *winarz (...) już dalej wina tłoczyć nie będzie w prasach*; vinum in torculari non calcabit qui calcare consueverat – *Wina w prasie nie będzie dłażył ten, ktory był zwykt dłażyć* [Is 16, 10].

wyglądacz: בְּדָשׁוּ (‘regarder, observer’ s. 588, też ‘spectateur’, a wojskowy ‘gnetteur, sentinelle’ s. 576) – Bud *Głos strożow twoich* [marg.] *wł. wyglądaczow twoich*; φωνῆ τῶν φυλασσόντων σε – Brz *strożowie twoi podniosą głos swój*; vox speculatorum tuorum – Leop *głos spiegelow twoich* [Is 52, 8]; hebr. j.w. – Bud *strożem* [marg.] *wł. Wyglądaczem*; εἰς σκοπόν – Brz *strażem*; speculatore – Leop *strożem* [Ez 33, 2].

wylewaczka: hebr. zob. *rozlewaczka* – Bud *osądzą za wylewaczki krwi* [marg.] *wł. sądem wylewaczek krwi*; ἐκδικήσει αἵματος – Brz *tych co krew wylewają*; effundentium sanguinem – Leop *przelewających krew* [Ez 23, 45]. Znane jest jednak masc. *wylewacz krwi*.

zaprawiacz: בְּדָשׁוּ (‘considéré comme expert, assuré’ s. 357; ‘fissure, brèche, dégt’ s. 52) – Bud *byli u ciebie zaprawiaczami dziur twoich*; οὗτοι ἐνίσχυον τὴν βουλήν σου – Brz *zaprawowali rozpadliny twoje*; habuerunt nautas ad ministerium variae supellectilis tuae – *mieli żeglarze na posługę rozlicznego naczynia twego* [Ez 27, 9].

zaprzęgacz: שגג תרנשפּ (‘applaudissements’ s. 752; ‘presser; contraindre’ s. 429) – Bud. *głosu zaprzęgacza nie słucha*; μέψιν δὲ φορολόγου οὐκ ἀκούων – Brz *nie słucha głosu poganiaczowego* [wyrazu tego SłXVI nie odnotowuje]; clamorem exactoris non audit – Leop *na wołanie Poborce nic nie dba* [Hiob 39, 10 (7)].

zawieracz: גלגל גרספּה (‘serrurier’; ‘fermeture, clature’ s. 381; ‘mille’ s. 26) – Bud *zawieraczow tysiąc*; τὸν συγκλείοντα χιλίους – Brz *rzemieśnikow z strożmi tysiąc*; clusores mille – Leop *kowalow tysiąc* [2 Rg 24, 16].

PODSUMOWANIE

Spośród 16 wyrazów znanych w XVI wieku tylko z przekładu *Biblii* Szymona Budnego tylko jeden ma dokumentację wcześniejszą. Jest to *wyglądacz* wynotowany przez *Słownik staropolski* z dwóch mamotrektów: Lubińskiego (188) z roku ok. 1470: *Vyglądaczą – speculatorem* (głosa do Is 21, 6) i Kaliskiego (75) z roku 1471: *Vyglądacz – speculator* (głosa do 2 Sm [2 Rg] 18, 24. Czy była to formacja ogólnopolska, nie wiemy. Redaktorzy *Słownika staropolskiego* ocenili ją jako bohemizm¹¹, ale nie spotykamy jej w studiach o staropolskich bohemizmach J. Siatkowskiego¹². Trzeba też mieć na uwadze to, co o wyrazach znanych tylko ze słowników pisał Peplowski, gdy analizował funkcję stylistyczną nazw wykonawców czynności z sufiksem *-ciel*: „Ograniczam się jedynie do wyrazów występujących w tekstach, wyłączając wyrazy odnotowane wyłącznie w ówczesnych słownikach. Uważam bowiem, że wyrazy słownikowe nie odbijają szesnastowiecznej normy językowej, że są one w znacznym stopniu wynikiem inwencji słowotwórczej leksykografów, pozostających pod wpływem wzorów łacińskich”¹³. W *Biblii* Budnego w obu miejscach jest tu wyraz *stroż* jako odpowiednik tego samego wyrazu hebrajskiego, który przytoczyłem pod hasłem *wyglądacz*. Brak tu jedynie glos marginesowych, które dodał Budny do wyrazu *stroż* w Is 52, 8 i Ez 33, 2. Ta sytuacja (*stroż* w tekście, głosa marginesowa: *wł.* [tj. *własnie* czyli ‘właściwie’] *wyglądacz*) przemawia za tym, że z merytorycznego punktu widzenia odpowiednikiem słowa hebrajskiego oryginału powinien być *stroż*, ale strukturze formalnej bardziej odpowiada *wyglądacz*, bo Budny tłumaczy *Biblię* hebrajską słowo w słowo, dzięki czemu, jak sam pisze we wstępie, „prawie a dostatecznie może każdy wiedzieć, którym porządkiem słowa

¹¹ *Słownik staropolski*, t. X, Kraków 1992, s. 463.

¹² J. Siatkowski, *Czesko-polskie kontakty językowe*, Warszawa 1996.

¹³ F. Peplowski, *Z zagadnień funkcji stylistycznej kategorii słowotwórczych w polszczyźnie XVI w.*, w: *Księga pamiątkowa ku czci Konrada Górskiego*, Toruń 1967, s. 177-185, cytat ze s. 178.

w Hywrejskich Bibliach idą”¹⁴. Zasady tej Budny ściśle przestrzega, a gdy zmuszony jest ze względu na różnice systemów językowych dodać słowo nie tylko ze względów semantycznych, kiedy syntetyczną formację hebrajską musi oddać analitycznie (jak np. wyraźnie to ukazuje cytat pod hasłem *wykrętaacz*, gdzie dwóm wyrazom hebrajskim o znaczeniu ‘gnębiący obcych’¹⁵ odpowiadają trzy w przekładzie Budnego: *wykrętacze (rzeczy) cudzoziemca*), ale i czysto gramatycznych (jak np. dodanie słowa *jakoby* w cytacie przy hasle *pożyracz* i *jesteś* przy *pożyraczka*), to taki wyraz ujmuje w nawias, o czym również informuje czytelnika we wstępie: „A tak pamiętaj na to, proszę, czytelniku, gdzie ujrzyysz te to parentheses (), abyś wiedział, iż onego słowa, albo i do kilka słów, ktorebykolwiek nimi były okieszone, niemasz w tekście Hywrejskiem”.

Zepchnięcie wyrazu *wyglądacz* do glosy marginesowej wskazuje też na to, że Budny miał wątpliwości, czy można go umieścić w tekście właściwym. Czy Budny uczynił tak dlatego, że odczuwał ten wyraz jako bohemizm, można wątpić. Raczej uznał, że ten jego neologizm (mógł nie znać średniowiecznych mamotrek-tów) nie jest w tym miejscu najszcześniejszy, mimo że neologizmy tworzył chętnie. Jeżeli nawet wyłączymy spośród nich formację *wyglądacz*, to pozostanie jeszcze 15 utworzonych przez niego nazw wykonawców czynności z sufiksem *-acz*. Jest to wprawdzie mniej niż analogicznych formacji na *-ciel*, których wynotowałem aż 34, ale 15 to też niemało.

Jak widać, jedną z przyczyn tworzenia przez Budnego takich słowotwórczych neologizmów była przyczyna pozasystemowa. Przypomina to opisany przez Peplowski sposób konstruowania XVI-wiecznych słowników. Dlatego też formacje te zajmują miejsce pośrednie między słownictwem występującym w tekście ciągłym (bo jednak w takim występują) a słownictwem leksykograficznym, utworzonym z konieczności oddania jednego wyrazu tłumaczonego tekstu jednym wyrazem polskim. Nie naruszył tu jednak Budny ogólnych zasad polskiego słowotwórstwa. Wszystkie utworzone przez niego *nomina agentis* z sufiksem *-acz* pochodzą od czasowników na *-ać*, *-awać*, *-ywać*, *-ewać*.

Nie można tu wreszcie pominąć milczeniem problemu, na który zwrócił uwagę Peplowski, analizujący funkcję stylistyczną tego typu formacji. Zwrócił on uwagę na wyraźną różnicę między formacjami na *-ciel* i na *-acz*. A Budny tworzył też *nomina agentis* na *-ciel* od czasowników na *-ać*. Wśród zebranych przeze mnie jego neologizmów na *-ciel*, nie znanych też w średniowieczu, jest takich pięć: *chowaciel*, *dziętaciel* (cerkiewizm?), *opowiedacielka* (brak też w SłXVI formacji męskiej **opowiedaciel*), *zagrzewacielka* (również nieznaną jest **zagrzewaciel*) i *zaklinaciel*. Otóż, według obserwacji Peplowskiego, najbardziej

¹⁴ Budny, dz. cyt., *Przedmowa do czytelnika*, k. 8, edycji s. I 15 i II 423. Następny cytat k. 7v, s. edycji I 14 i II 422.

¹⁵ W tzw. *Biblii Tysiąclecia* zdanie względne: *przeciw tym, co gnębią obcych*.

charakterystyczną cechą formacji na *-ciel* jest ich zdecydowanie abstrakcyjny charakter, należą one do języka literackiego i od średniowiecza związane były głównie z tekstami religijnymi, chociaż w XVI wieku coraz częściej zaczęły pojawiać się i w tekstach świeckich. Natomiast formacje na *-acz* odnoszą się często do czynności fizycznych, mogą to być nazwy wykonawców czynności stałych o charakterze zawodowym, a wiele z nich jest silnie nacechowanych stylistycznie o bardzo ekspresywnym ujemnym zabarwieniu emocjonalnym¹⁶.

Neologizmy Budnego mieszczą się w tak zakreślonych ramach. W jakiejś mierze ukazują to przytoczone tu porównania z przekładami jego poprzedników. Trzeba jednak do nich podchodzić z pewną rezerwą, bo właśnie one dowodzą, że ze względu na różnice systemowe konstrukcji językowych tekstów tłumaczonych oryginałów: hebrajskiego, greckiego lub łacińskiego szczegółowa analiza semantyczna musi nawiązywać do podstawy tłumaczenia. Mechaniczne zestawianie ekwiwalentów tekstowych Biblii tłumaczonej z różnych oryginałów prowadzić może na manowce. Warto więc zdania zawierające neologizmy Budnego porównać ze współczesnym przekładem z hebrajskiego, z *Biblią Tysiąclecia*¹⁷ (dalej skrót BT).

deptacz: Bud *skończył się który podeptywał z ziemie* [marg.] wł. *deptacz albo łazęka*; BT *ciemieży zginęli z kraju* Is 16, 4.

narzekaczka: Bud *przyzowiec narzekaczek*; BT *Zawołajcie płaczki* Jer 9, 17.

odkrywacz: Bud *Bog wasz jest (...)* odkrywaczem tajemnic; BT *Wasz Bóg jest (...)* Bogiem (...), który wyjawia tajemnice Dn 2, 47.

powstawacz: Bud *podpecemy nieprzyjacioły nasze* [marg.] wł. *Powstawacze nasze*; BT *naszych napastników depczemy* Ps 44, 5.

pożyraczka: Bud *pożyraczką ludzi ty (jesteś)*; BT *Ty jesteś ludojadem* Ez 36, 13.

przeklinacz: Bud *przeklinacz twój*; BT *Każdy, kto będzie ci złorzeczył* Gn 27, 29; Bud *Wywiedz przeklinacza*; BT *Każ wyprowadzić bluźnierca* Lv 24,14. 23.

przemieszkawacz: Bud *bo ja przychodzień u ciebie, przemieszkawacz jako i wszytcy ojcowie moi*; BT *bo gościem jestem u Ciebie, przechodniem – jak wszytscy moi przodkowie* Ps 39, 12.

rozchwytacz: Bud *dał je do rąk rozchwytaczow i rozchwycili je*; BT *wydał ich w ręce ciemiężców, którzy ich złupili* Idc 2, 14; Bud *i rozchwycą rozchwytacze swe*; BT *będą brali zdobycz na tych, którzy na nich brali zdobycz* Ez 39, 10.

rozlewaczka: Bud *osądzę cię sądem (...)* rozlewaczek krwi; BT *Będę cię sądził tak, jak się sądzi (...)* zabójczyni Ez 16, 38.

rozpościeracz: Bud *Tak mowi Bog Jehowa, stwórzyciel niebios i rozpościeracz ich*; BT *Tak mówi Pan Bóg, który stworzył i rozpiął niebo* Is 42, 5.

¹⁶ Pełtowski, *Odczasownikowe nazwy*, s. 64-69, 163-166.

¹⁷ Korzystam z wydania: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*. Wydanie ilustrowane. Stary Testament według IV wydania *Biblii Tysiąclecia*, Nowy Testament według V wydania *Biblii Tysiąclecia*, Warszawa–Poznań 2000.

wydeptywacz: Bud *wina w kadziach nie będzie deptać wydeptywacz*; BT *Wina w tłoczniach nie wygniata ten, który je tłoczył* Is 16, 10.

wyglądacz: Bud *Głos stróżów twoich, wznieśli głos, spotem wykrzykują* [marg.] *wł. wyglądaczy twoich*; BT *Głos! Twoi strażnicy podnoszą głos, razem wznoszą okrzyki radosne* Is 52, 8; Bud. *postawią go sobie stróżem* [marg.] *wł. Wyglądaczem*; BT *wyznaczą go na stróża* Ez 33, 2.

wylewaczka: Bud *ci je osądzą (...) za wylewaczki krwi* [marg.] *wł. sądem wylewaczek krwi*; BT *będą je sądzić tak, jak się sądzi (...) zabójczynię* Ez 23, 45.

zaprawiacz: Bud *byli u ciebie zaprawiaczami dziur twoich*; BT *byli, aby naprawiać twoje uszkodzenia* Ez 27, 9.

zaprzęgacz: Bud *głosu zaprzęgacza nie słucha*; BT *słów poganiacza nie słyszy* Hiob 39, 10 (7).

zawieracz: Bud *rzemieslników i zawieraczów tysiąc*; BT *kowali i ślusarzy w liczbie tysiąca* 2 Rg 24, 16.

Tak jak wcześniejsze zestawienie pokazało, że 1. Budny nie wzorował się w tym zakresie na przekładach swoich poprzedników; 2. tłumaczył bezpośrednio z oryginału hebrajskiego, stosując niewolniczy przekład słowo w słowo; 3. nie należy zestawiać przekładów Biblii z różnych oryginałów bez odwołania się do języka tłumaczonego tekstu, tak to zestawienie precyzyjniej ukazało znaczenie i funkcję utworzonych przez Budnego nazw wykonawców czynności z sufiksem *-acz*, a także to, że te neologizmy Budnego mieszczą się w ramach szesnastowiecznej normy opisanej przez Peplowskiego: są to przede wszystkim nazwy wykonawców stałych czynności fizycznych o charakterze zawodowym. Uwidoczniło się też przy kilku formacjach ich pejoratywne nacechowanie.

NOMINA AGENTIS WITH THE FORMANT -ACZ
IN SZYMON BUDNY'S BIBLE OF 1572

S u m m a r y

The paper analyzes *nomina agentis* with the suffix *-acz* known only from the Bible of Szymon Budny (the direct translation from the Hebrew original, printed in 1572). The author have noted 16 neologisms of this kind from Budny's translation. The detailed analysis is conducted in two stages. In the first part the author compares Budny's vocabulary with earlier two translation of the Bible: from the Latin by Leopolita (1561) and from the Greek, the so-called Brześć Bible (1563). The differences result not only from the translation of other linguistic structures of the originals: the Hebrew version, the Greek one and the Latin one, but also from Budny's tendency to render each Hebrew word by one Polish word, and his easiness with which he creates neologisms. In the second part the author compares Budny's translation with the contemporary Polish translation from the Hebrew, i.e. with the so-called Bible of the Millennium.

Translated by Jan Kłós

Słowa kluczowe: Szymon Budny, *nomina agentis*, sufiks *-acz*.

Key words: Szymon Budny, *nomina agentis*, suffix *-acz*.